

УДК 37.035:343.811-053.6"19"

Євген ПЛІСКО

докторант Донбаського державного педагогічного університету,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти та соціальної роботи
Донбаського державного педагогічного університету
м. Слов'янськ, Україна
e-mail: pliskoej@ukr.net

ДІАГНОСТИКА ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПРАВОПОРУШНИКА В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття розкриває основні методи здійснення соціально-педагогічного діагностування особистості неповнолітнього правопорушника, які використовувалися вітчизняними педагогами у пенітенціарних установах протягом другої половини ХХ століття. З'ясовано найбільш розповсюджені механізми діагностування особистості неповнолітнього: спостереження, проведення бесід, анкетування, природний експеримент, примушення вихованця до вирішення морально-правових задач. Наведено приклади здійснення діагностування. Встановлено, що вивчення особистості неповнолітнього злочинця було направлено на виявлення відомостей, які характеризували індивідуальність дитини на момент перебування у виправно-трудоваму закладі, а також допомагало педагогічному колективу звертатися до відповідних методів соціально-педагогічного впливу на важковиховуваних підлітків.

Ключові слова: неповнолітні правопорушники, пенітенціарні установи, діагностика, анкетування, соціальне виховання.

Сьогодні, у вітчизняній педагогічній практиці домінує ідея соціального дослідження особистості проблемної дитини. Тому, розв'язання проблеми підліткової злочинності неможливе без проведення індивідуального педагогічно-психологічного обстеження неповнолітнього. Здійснюючи пошук ефективних механізмів пояснення протиправної поведінки малолітніх злочинців, актуальним буде звернутись до набутого педагогічного досвіду минулого.

Аналіз літератури, свідчить про те, що на сучасному етапі розвитку соціально-педагогічної теорії і практики виховання неповнолітніх правопорушників, вже накопичено різноманітний досвід проведення діагностування неповнолітніх. Розповсюджується наукова література зміст якої направлено на проведення анкетування й діагностики соціальної особистості підлітка. До зазначеної тематики маємо віднести: «Діти-правопорушники: що робити?» (Ю. А. Луценко, 2010), «Методика работы с детьми «группы риска»» (Т. Шульга, В. Слот, Х. Спаніард, 2001), «Методичні рекомендації для працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо роботи з молоддю, яка звільнилася з місць позбавлення волі» (2006).

Основу нашого дослідження складає історико-педагогічна література, яка засвідчує практичний досвід соціально-педагогічного виховання неповнолітніх правопорушників у виправних закладах України (УРСР) та СРСР переважно в другій половині ХХ століття: «Трудова колонія для

несовершеннолетних» [1], «Исправительно-трудова педагогика» [4], «Перевоспитание несовершеннолетних в условиях специального учреждения» [6].

Мета статті – висвітлити основні напрямки здійснення соціально-педагогічного діагностування особистості неповнолітнього правопорушника, що проводилось виправними закладами протягом другої половини ХХ століття.

Вітчизняні науковці, педагоги та психологи другої половини ХХ століття, прийшли до висновку, що – «Ефективність процесу виправлення і перевиховання неповнолітніх правопорушників більшою мірою залежало від урахування індивідуальних особливостей вихованця, його темпераменту, рис характеру, інтересів, потреб» [6, 9–10].

Наголошувалось на тому, що під час перевиховання необхідно було враховувати властивості особистості, які мали свою індивідуальність. Тому, одним з необхідних і важливим напрямком в процесі перевиховання неповнолітніх правопорушників радянського періоду, був процес соціально-педагогічного вивчення особистості засудженого неповнолітнього.

Вихованці спеціальних установ входили до складу певного колективу, де здійснювалось діагностування. Процес вивчення особистості відбувався безперервно й поділявся на три основні етапи:

- а) попереднє вивчення особистості з метою підготовки індивідуального плану перевиховання;

- б) повсякденне вивчення особистості в процесі навчально-виховної роботи;
- в) спеціальне вивчення особистості вихованця з метою виявлення його готовності до випуску [6, 39].

Першочерговим завданням для вивчення особистості дитини стояло отримання відомостей про його життя і поведінку до моменту напряму в спеціалізований заклад: автобіографічні дані, склад сім'ї, матеріально-побутові та житлові умови, взаємини між членами сім'ї, ставлення батьків до факту правопорушення, вчиненого неповнолітнім, його ставлення до батьків; ставлення до навчання в школі (для тих хто навчався), до праці на виробництві (для тих хто працював), до праці з самообслуговування; ставлення до колективу, товаришів і громадській роботі [39].

Вивчення особистості неповнолітнього злочинця було направлено на виявлення відомостей, які характеризували його в період перебування у спеціалізованому закладі:

- спрямованість поглядів, переконань і ідеалів, їх відповідність прийнятним в суспільстві нормам;
- розуміння мети і місця в житті, ступінь прояву зусиль для їх досягнення;
- особливості характеру (позитивні і негативні риси), інтереси, потреби, захоплення, характер їх змін за час перебування у спеціалізованому закладі, що робиться вихованцем для усунення негативних властивостей;
- емоційно-вольова сфера: переважаючі психічні стани, причини їх змін, вміння контролювати свої почуття, особливо вольові прояви особистості вихованця (активність, твердість, витримка, безвольність, суперечливість, нестриманість та ін.);
- переважаючий тип темпераменту;
- характер мислення й мови: вміння міркувати та аргументувати, доводити, відстоювати свої погляди і переконання, критично ставитися до фактів і вчинків людей, та своїх власних міркувань, робити відповідні висновки;
- наявність в мові жаргону;
- ставлення вихованця до батьків, близьких і знайомих;
- які питання в родині найбільше хвилюють вихованця, хто з батьків або знайомих найбільш авторитетний для нього, чиєю думкою найбільше дорожить, чи підтримує зв'язок з батьками та знайомими;
- ставлення до праці на виробництві, до отримання професії: наявність трудових умінь і навичок ставлення до заробітку, ступінь прояву працьовитості, ініціативи і самостійності у праці, ставлення до само-

обслуговування, до навчальних предметів виробничого циклу, задоволеність майбутньою професією, плани трудової діяльності на майбутнє;

- ставлення до навчання в школі: відвідування занять, старанність та інтерес до предметів, що вивчаються, успішність, виконання домашніх завдань, переживання успіхів і невдач у навчанні, вміння вчитися, наполегливість у подоланні труднощів;
- ставлення до позакласної виховної роботи, участь в підготовці і проведенні виховних заходів, зацікавленість політичними подіями, читання газет, журналів та художньої літератури;
- місце вихованця в колективі: участь у громадському житті, ставлення до активу і громадській думці колективу, до негативно налаштованих вихованців;
- ставлення до встановленого режиму, вимог розпорядку дня і правил поведінки, характерні порушення режиму і дисципліни, їх причини;
- ставлення до особистої та суспільної власності, ставлення до вчителів, вихователів, майстрів і інших співробітників спеціального закладу для неповнолітніх [6, 40–41].

У спеціалізованому закладі для неповнолітніх заводилася особиста справа кожного вихованця, яка містила ряд психолого-педагогічних характеристик дитини. А, з методів діагностики особистості неповнолітнього правопорушника, що застосовувалося педагогічним колективом у спеціалізованих установах, маємо назвати: спостереження, проведення бесід, анкетування, природний експеримент, рішення морально-правових задач. Найбільшу значимість мало анкетування. Воно використовувалося для вивчення морального світу вихованців, інтересів, схильностей, ставлення до людей.

Використання анкетування дозволяло скласти соціально-психологічну характеристику неповнолітнього, позначити його цілеспрямованість, імпульсивність, виявити ставлення до себе і товаришів.

Аналізуючи особистість неповнолітнього правопорушника, педагогічний колектив виправних установ, стикався з різноманітністю психологічних характеристик, різними рівнями індивідуальних потреб та інтересів, моделями поведінки неповнолітніх їх орієнтацією і спрямованістю.

Звертаючись до наукової літератури другої половини ХХ століття [2], позначимо, що індивідуальний аналіз кожного неповнолітнього, допомагав педагогічному колективу виправної установи виявити ті чи інші особистісні соціально-психологічні деформації в поведінці підлітків.

Отже, неповнолітнім правопорушникам переважно другої половини ХХ століття, було властиво: а) орієнтація на уявні, помилкові «цінності» життя і культури; б) перекручене розуміння потреб, «замикання» окремих молодих людей у вузькому світі турбот і проблем егоїстичної властивості; в) обмеженість інтересів і прагнень, односторонність і вузькість потреб; г) наявність міщанської філософії, коли особі переважно важливі матеріальні потреби; д) задоволення своїх потреб та інтересів [138].

Про інтереси неповнолітніх і молодих правопорушників які переважали в досліджуваній хронологічний період свідчать обстеження, результати яких наведені нижче в таблиці (Таблиця 1) [2, 138–139]:

Найбільш вагомим чинником впливу та показовим результатом діяльності процесу перевиховання неповнолітніх, була успішність з загальноосвітніх і спеціальних предметів, результати виконання виробничих норм, участь у громадському житті колективу [46].

Вивчення виробів вихованців зроблених у майстернях дозволяло за їх якістю судити про такі здібності особистості, як точність і акуратність в роботі, наполегливість, старанність та ін. За виготовленим в технічних гуртках макетів, моделей, приладів можна визначити спрямованість інтересів вихованця, схильність до винахідництва, кмітливості [6, 46].

Для оцінки рівня здібностей неповнолітніх, використовувалося наступне: вихователь, учитель, майстер, на підставі вивчення результатів діяльності вихованців, складав список їх прізвищ у порядку, який відповідав виявленому рівню їх здібностей. Вихованець з найбільш високими розумовими здібностями займав перше місце в так званому ряду напруженості, інші, в залежності від рівня їх здібностей, – друге, третє, четверте і так далі [6, 46].

За таким же принципом здійснювалось оцінювання всіх навчальних предметів спеціальної установи.

Цінну інформацію про властивості особистості вихованця отримували шляхом спеціальних оціночних завдань за п'ятибальною шкалою (метод рейтингу). Учням групи роздавали спеціальні картки, в яких проти перерахованих властивостей особистості необхідно було поставити відповідну оцінку [6, 47–48].

Ідея була в тому, що колектив давав оцінку одному своєму товаришеві. Виставлені бали необхідно було обвести кружечком. Склавши виставлені членами колективу оцінки конкретної властивості і розділивши на їх кількість, отримували середню оцінку властивості особистості досліджуваного. Аналіз отриманих таким чином відомостей дозволяв до деякої міри судити про рівень розвитку тих чи інших якостей особистості вихованця [6, 48].

Також, для виявлення кількісного вираження рівня розвитку вихованця, характеристики його властивостей, використовувався наступний спосіб.

Всім вихованцям групи давалося завдання скласти ряди слів, які на їхню думку, характеризували конкретну особистість. Слова розташовувались в порядку ступеня розвитку тієї чи іншої властивості особистості. Порядковий номер кожного слова в ряду був одночасно і ранговим показником. Потім обчислювали середнє арифметичне кожної властивості. Наприклад, чесність випробуваного, один з вихованців оцінив рангом 3, тобто поставив на третє місце, інший – 4, третій – 5, четвертий – 1. Якщо обмежитися оцінкою тільки чотирьох вихованців, то загальний ранговий показник чесності випробуваного буде: $(3 + 4 + 5 + 1) : 4 = 3,25$. [6, 48].

Багато відомостей про загальний розвиток, культуру мовлення, мислення, ідейну спрямованість та інші якості вихованців отримували

Таблиця 1

№	Форма дозвілля	Група молоді за віком		
		14 – 17 років	18 – 21 років	22 – 25 років
1	Допомагає домогосподарювати	16%	16,8%	12,1%
2	Займається громадською роботою	3,8%	1,6%	1,1%
3	Відвідує кіно	17,6%	23,4%	17,6%
4	Дивиться регулярно телепередачі	14,7%	13,2%	18%
5	Займається в гуртках спортивного, технічного, художнього напрямків	9,3%	2,8%	2,0%
6	Читає художню літературу	8,2%	6,1%	7,0%
7	Займається малюванням, музикою, колекціонуванням	3,6%	1,9%	2,0%
8	Безглузде проводить час	22,0%	30,2%	34,0%
9	Інше	1,2%	1,9%	2,5%

шляхом знайомства з їх літературними творами. З цією метою учням пропонували таку тематику, яка б дозволила виявити необхідні відомості («Моє улюблене заняття», «Недоліки мого характеру», «Мої плани на майбутнє», «Моя улюблена професія» та ін.). В таких творах вихованці висловлювали ставлення до свого минулого, сьогодення та майбуття, до негативних рис свого характеру і поганих звичок. Але при цьому не можна було пропонувати вихованцям теми провокаційного характеру типу «Чи можна красти?» тощо [6, 50].

Крім того використовувалися: соціологічний метод, методологія соціометрії і соціологічний метод шкалювання. Останній давав п'ятибальну оцінку якості особистості: 5 – якість проявляється дуже активно і постійно; 4 – активно і часто; 3 – важко визначити; 2 – якість проявляється слабо і рідко; 1 – дуже слабо або взагалі не проявляється [51].

Крім діагностичної мети, все вище перераховані способи вивчення неповнолітніх правопорушників в спеціальній установі несли також функцію перевиховання у всьому апараті соціально-педагогічного впливу на особистість неповнолітнього.

Оволодіння педагогами методикою вивчення особистості вихованця дозволяло більш кваліфіковано організовувати процес його виправлення, своєчасно реагувати на відхилення в його розвитку, вносити необхідні корективи в зміст і методику виховної роботи [52].

Під час дослідження було встановлено, що організація соціального виховання неповнолітніх правопорушників під час другої половини ХХ століття відзначалась більш глибоким та індивідуально-особистісним підходом до виправлення протиправної поведінки неповнолітнього. Процес цей характеризувався великою інтенсивністю, який забезпечував активний педагогічний вплив на вихованців у відносно стислі терміни.

Список використаних джерел

1. Астеміров З. А. Трудовая колония для несовершеннолетних. Москва: Юридическая литература, 1969. 118 с.
2. Ветров Н. И. Профилактика правонарушений среди молодежи. Москва: Юрид. лит., 1980. 184 с.
3. Голубева Л. М. Нравственное воспитание как фактор предупреждения правонарушений несовершеннолетних. Ф.: Мектеп, 1982. 68 с.
4. Исправительно-трудовая педагогика: учеб. пособие / отв. ред. В. Ф. Пирожков. Москва, 1966. 304 с.
5. Лихолат П. В. Борьба с преступностью несовершеннолетних в Украинской ССР: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12715, 718 / Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1970. 22 с.
6. Медведев А. И., Фицула М. Н., Хмурич Р. М. Перевоспитание несовершеннолетних в условиях специального учреждения / Зав. ред. В. Г. Петик. Киев: Головное издательство издательского объединения «Вища школа», 1986. 152 с.
7. Орлов В. В. Основы философии: учебное пособие. Пермь: Из-во Том. ун-та. Перм. отд-ние, 1991. Ч. 1: Диалектический материализм. 448 с.
8. Саидкасимов С. Патриотизм и интернационализм – важные черты образа жизни советской молодежи. Москва: Издательство «Знание», 1982. 64 с.
9. Социалистический трудовой коллектив – важный фактор формирования нового человека / В. П. Хижняк и др. За ред. И. М. Ивашкевич. Киев: Вища школа, изд-во при Киев. ун-те, 1984. 182 с.

References

1. Astemirov Z. A. Trudovaya koloniya dlya nesovershennoletnih. Moskva: Yuridicheskaya literatura, 1969. 118 s. [in Russian].
2. Vetrov N. I. Profilaktika pravonarusheniy sredi molodezhi. Moskva: Yurid. lit., 1980. 184 s. [in Russian].
3. Golubeva L. M. Nравstvennoe vospitanie kak faktor preduprezhdeniya pravonarusheniy nesovershennoletnih. F.: Mektep, 1982. 68 s. [in Russian].
4. Ispravitelno-trudovaya pedagogika: ucheb. posobie / отв. red. V. F. Pirozhkov. Moskva, 1966. 304 s. [in Russian].
5. Liholat P. V. Borba s prestupnostyu nesovershennoletnih v Ukrainской SSR: avtoref. dis. ... kand. yurid. nauk: 12715, 718 / Kievskiygos. un-t im. T. G. Shevchenko. Kiev, 1970. 22 s. [in Russian].
6. Medvedev A. I., Fitsula M. N., Hmurich R. M. Perevospitanie nesovershennoletnih v usloviyah spetsialnogo uchrezhdeniya / Zav. red. V. G. Petik. Kiev: Golovnoe izdatelstvo izdatelskogo ob'edineniya «Vischa shkola», 1986. 152 s. [in Russian].
7. Orlov V. V. Osnovyi filosofii: uchebnoe posobie. Perm: Iz-vo Tom. un-ta. Perm. otd-nie, 1991. Ч. 1: Dialekticheskiy materializm. 448 s. [in Russian].
8. Saidkasimov S. Patriotizm i internatsionalizm – vazhnyie chertyi obraza zhizni sovetskoй molodezhi. Moskva: Izdatelstvo «Znanie», 1982. 64 s. [in Russian].
9. Sotsialisticheskiy trudovoy kollektiv – vazhnyiy faktor formirovaniya novogo cheloveka / V. P. Hizhnyak i dr.. Zared. I. M. Ivashkevich. Kiev: Vischashkola, izd-vopri Kiev. un-te, 1984. 182 s. [in Russian].

Плиско Е. Диагностика личности несовершеннолетних правонарушителей в пенитенциарных учреждениях второй половины ХХ века

Статья раскрывает основные методы социально-педагогического диагностирования личности несовершеннолетнего правонарушителя, которые использовались отечественными педагогами в пенитенциарных учреждениях на протяжении второй половины ХХ века. Выяснено наиболее распространенные механизмы диагностики личности несовершеннолетнего: наблюдение, проведение бесед, анкетирование, естественный эксперимент, принуждение воспитанника к решению морально-правовых задач.

Приведены примеры осуществления диагностирования. Установлено, что изучение личности несовершеннолетнего преступника было направлено на выявление сведений, которые характеризовали индивидуальность ребенка на момент пребывания в исправительно-трудовом учреждении, а также помогло педагогическому коллективу обращаться к соответствующим методам социально-педагогического воздействия на трудновоспитуемых подростков.

Ключевые слова: несовершеннолетние правонарушители, пенитенциарные учреждения, диагностика, анкетирование, социальное воспитание.

Plisko E. Diagnosis of the individual juvenile offender in the penitentiary institutions of the second half of the twentieth century

The article reveals the basic ways of implementation of social and pedagogical diagnosis of personality of juvenile offenders which were used by domestic teachers in penitentiary institutions during the second half of the twentieth century. It is established that the study of the personality of juvenile offenders was aimed to identify the information that characterized it during the stay in a corrective-labor institution. It is found out the main methods of diagnostics of the person of a minor which included: observation, interviews, questionnaires, a natural experiment, compulsion of the pupil to the solution of moral and legal problems.

However, the first priority for the study of the personality of the child was the getting of information about his life and behavior until the moment of sending to a specialized Agency. These were: autobiographical data, family composition, material living and housing conditions, the relationship between members of the family, attitude of parents to the fact of offence committed by the minor, his attitude to parents, attitude to school (for those studied), the workplace (for those working), to work on the self, the relationship to the collective, comrades and community work, interests and needs of the individuality of the pupil.

Of the methods of diagnostics of personality of a juvenile offender, the greatest importance was the survey. It was used to explore the moral world of students, interests, aptitudes, attitude towards people. The use of questionnaires allowed to make social and psychological characteristics of minors, to celebrate his tenacity, impulsiveness, to identify the attitude and friends.

In addition to diagnostic purposes, the different methods of study of juvenile offenders carried the function of re-education in the whole apparatus of social and pedagogical influence on the personality of minors.

The mastery of the teachers methodology the study of the personality of the pupil allow more qualified to organize the process of correcting it, to react to deviations in its development, to make necessary adjustments to the content and methodology of educational work at all stages of the rehabilitation process.

During the study it was established that the organization of social education of juvenile offenders, during the second half of the twentieth century, distinguished by a deeper and more individual approach to the correction of unlawful behaviour of minors. This process was characterized by great intensity, which ensured active pedagogical impact on students in a relatively short period of time.

Key words: juvenile offenders, penitentiary institutions, diagnostics, survey, social education.